

***Homines de Sclavonia et homines Ragusii:* pokušaj rekonstruiranja predodžbi, odno- sa i susreta - od desetog stoljeća do Više- gradskog ugovora**

Sažetak:

Kratkim pregledom nekoliko ugovora i nekoliko odredbi Statuta, donesenog 1272., autor nastoji analizirati odnose Dubrovčana i vladara zaleđa te općenito slavenskog stanovništva šireg gradskog zaleđa od 10. stoljeća do sredine 14. stoljeća. Naglasak je stavljen i na spominjanje pravnog postupanja sukladno *starom običaju*. Govori se o kulturnoj i ekonomskoj razmjeni komune i zaleđa te migracijama Slavena u Dubrovnik i slavenizaciji. Autor se dotiče i pitanja komunalnog identiteta te njegova formiranja.

Ključne riječi: Dubrovnik, Dubrovčani, zaleđe, Slaveni, slavenizacija, *consuetudo*, migracija, došljaci, identitet

Uvod¹

Vijesti iz ranog srednjeg vijeka svjedoče o urbanoj, latinskoj Dalmaciji i slavenskom zaleđu. Etničku ravnotežu pridošli Slaveni mijenjali su u svoju korist.² Slaveni su polako formirali svoje političke tvorevine koje onovremeni bizantski pisci u pluralu nazivaju sklavinije.³ Oko Dubrovnika, formirale su se Travunija i Zahumlje. Jedna od najranijih vijesti o odnosu Dubrovčana i Slavena zaleđa, točnije slavenskih vladara, podatak je koji donosi 30. glava spisa *O upravljanju Carstvom – Grad pak Ragusa leđi među dvjema zemljama*,

¹ Ovaj rad izvorno je prezentiran na skupu *Civilizacijski i kulturni susreti* koji je održan 11. travnja 2022. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

² Zdenka Janeković Römer, „Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta,” u *Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović (Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2011), 207, 210.

³ Sima M. Ćirković, *Srbi među europskim narodima*, preveo Ante Bašić (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008), 47-48.

Zahumskom i Trebinjskom, a Raguzani imaju svoje vinograde i plaćaju arhontu Zahumskom 21, a arhontu trebinjskome 36 nomismata. Navedeno je da drugi dalmatinski gradovi uz novčani dar daju vino i drugo.⁴

Nećemo se zadržavati na postanku Dubrovnika, spomenut ćemo samo da je, metaforički rečeno, zasigurno najvažniji onovremeni epidaurski raseljenik bio biskup koji je svojim dolaskom osnažio mogućnost postojećem naselju da preraste u grad. Sada već biskupsko sjelo u svojim prvim stoljećima možda je moralo zaratiti s nekim od vladara zaleđa, ali takve se pretpostavke ne mogu potkrijepiti izvorima, a treba uzeti u obzir da sklavinije gradskog zaleđa nisu dosegle moć kakvu je istovremeno imala ranosrednjovjekovna Hrvatska Kneževina. Sljedeći iznimno važan događaj za prošlost dubrovačke Crkve je njezino izuzimanje iz Splitske metropolije, a historiografija se do sada složila da je taj trenutak najbolje tražiti u zadnjim godinama 10. stoljeća. Novopečeni metropolit svoju su jurisdikciju dobili duboko u gradskom zaleđu.⁵

Spomenimo zaključak Tomislava Raukara kako je povijesni razvitak srednjovjekovnih dalmatinskih komuna vezan uz dva važna paralelna procesa. To su nastanak zasebne cjeline sa specifičnom društvenom strukturom i s time povezan odnos komune prema široj okolini, slavenskom zaleđu i jadransko-sredozemnom prostoru. Temeljna odrednica njihova razvitka bio je problem integracije ili nadvladavanje suprotnosti.⁶

Početna vremenska točka, zacrtana naslovom rada, odabrana je zbog najranijih vijesti o dodiru Dubrovčana i stanovnika zaleđa. To su već spomenute isplate i glagoljaško bogoslužje, o kojemu će kratko biti riječi u drugom poglavlju. Polazeći od Raukarove teze o otvorenosti/zatvorenosti komuna, pokušat ćemo u ovom kratkom osvrtu analizirati odnose sa zaleđem, što je tema koja je i ranije zaokupljala istraživače pa se u velikoj mjeri oslanjamo i na radove Zdenke Janeković Römer. Kako su se formirali odnosi? Koliko se često ratovalo i zašto? Kako je zaleđe poslužilo kao prostor za gospodarske aktivnosti? Osvrnut ćemo se i na proces slavenizacije Dubrovnika, koja je dovršena do kraja 13. stoljeća, i na pojedine odredbe Statuta koje propisuju kako ulaziti u parnice sa stanovnicima zaleđa, a posebno na zabrane. Prilikom osvrta pokušat ćemo ustvrditi može li se govoriti o postojanju kodificirane averzije prema stanovnicima zaleđa te zašto bi ona uopće mogla postojati, ako se Statut donosi u vremenu kada je slavenizacija skoro na svome kraju. Kao okvirna završna vremenska točka za ovaj rad odabrana je 1358. godina, što zbog uspostavljanja ugarskog nominalnog vrhovništva te godine, ali i zbog vremena vladavine srpskog cara Dušana, kada na neki način konačno prestaje era beskonačnih ratova s dinastijom Nemanjića.

⁴ Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju Carstvom*, preveo Nikola pl. Tomašić, grčki prijepis i engleski prijevod G. Moravcsik i R. J. H. Jenkins (Zagreb: Dom i svijet, 2003), c. XXX.

⁵ Ivica Prlender, *Crkva i država u srednjovjekovnom Dubrovniku* (Sveučilište u Zagrebu, doktorska disertacija, 1998), 8, 23, 27, 29.

⁶ Tomislav Raukar, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku* (Split: Književni krug, 2007), 27.

Nepovjerljivo i ratoborno susjedstvo; O ugovorima s vladarima zaleđa

Prostor na kojemu su se smjestili Slaveni nije bio jedinstveno politički organiziran, već su na čelu manjih teritorija bili knezovi kojima je Istočno Rimsko Carstvo nametalo pokornost. Svoju je politiku Carstvo prema sklavinijama provodilo preko istočnojadranskih gradova i njegov utjecaj osjetili su Hum, Travunija i Duklja. Iz Dubrovnika i Drača odlazili su stratezi te u zaleđu nametali vrhovnu vlast.⁷

Srednjovjekovne dalmatinske komune imaju veći broj zajedničkih osobina, a jedna od njih svakako je i borba za obranu svog fundamentalnog kopnenog teritorija, gradskog agera na kojem se nalaze obradive površine u vlasništvu stanovnika gradova. Naveli smo zapis cara pisca te, s obzirom na svotu koju Dubrovčani plaćaju vladarima zaleđa i količinu koju plaćaju drugi dalmatinski gradovi, izgleda da je gradski ager bio relativno malen pa se razvila težnja za njegovim širenjem, što je u konačnici vodilo prema sukobima s vladarima zaleđa. Kao svojevrsna zaštitna zona između gradskog teritorija i zaleđa postojala su vlaška naselja s određenom graničarskom ulogom. Dubrovčani su svoj prvotni teritorij, dakle prostor današnje Župe, Šumeta, Zatona i Gruža, vjerojatno imali oduvijek. Ta je pretpostavka donekle potkrijepljena činjenicom da je na navedenim prostorima najviše predromanskih i romanskih toponima i hidronima koji su češći i brojniji oko samoga Grada, a rjeđi što su od njege udaljeniji. Za ilustraciju, u obližnjim Konavlima toponomastika je u najvećoj mjeri slavenska; osim samoga naziva Konavli teško da je ostalo išta romansko.⁸ Međutim, dolazak Slavena nije značio zabranu i zaborav romanskih toponima. Na mnogim mjestima Slaveni preuzimaju i čuvaju romanske toponime, a čini se da je to i naznaka dobrih odnosa i mirne koegzistencije.⁹

Razdoblje od uspostave nadbiskupije pa sve do osmanske ekspanzije obilježeno je povremenim ratovima Dubrovčana s vladarima zaleđa. Zbog oskudnih vijesti ne možemo govoriti o ratovima u najranijem razdoblju, a ako su spomenute isplate slavenskim knezovima bile redovite, možda možemo pretpostaviti da ih nije ni bilo. Uzmimo u obzir još jednu vijest koju donosi car pisac, a radi se o najranijoj zabilježenoj suradnji Dubrovčana i Slavena. Dubrovčani su Slavene svojim lađama prevezli na zapadnu obalu Jadrana prilikom saracenske opsade Barija.¹⁰

Nakon kratke bugarske ekspanzije potkraj 10. stoljeća, u kojoj je car Samuilo navodno, prema *Ljetopisu popa Dukljanina*, spalio Dubrovnik, Istočno Rimsko Carstvo 1018. obnavlja vrhovnu vlast u zaleđu. Nakon smrti Bazilija II. dukljanski knez Vojislav sredinom 11. stoljeća pobjeđuje carsku vojsku te

⁷ Ćirković, *Srbi među europskim narodima*, 48-49, 52, 57.

⁸ Josip Lučić, *Prošlost dubrovačke Astoreje: Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice Grada do 1366.* (Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 1970), 23, 30, 33, 35-37, 43.

⁹ Janeković Römer, „Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta,” 210.

¹⁰ DAI, c. XXIX.

priključuje svojoj državi Travuniju i Hum.¹¹ Neki izvori tvrde da je Vojislav bio i odgojen u Dubrovniku.¹² Prema pisanju jednog bizantskog kroničara tadašnji strateg u Dubrovniku namjeravao je zarobiti Vojislava, međutim ovaj ga je preduhitrio i zarobio njega.¹³ Vrhunac zetske države¹⁴ svakako je u vrijeme Bodina (1081. – 1101.) koji je pod svojom vlašću imao još i Bosnu i Rašku, a nakon njegove smrti dogodilo se osamostaljenje pojedinih sklavinija koje su pod osnaženim Istočnim Rimskim Carstvom u vrijeme Aleksija, Ivana i Emanuela Komnena ponovno priznavale carsko vrhovništvo. Prekid pretpostavljenih, relativno mirnih odnosa Dubrovnik i zaleđa, dogodio se s usponom dinastije Nemanjića.¹⁵ Uzroci sukoba uglavnom su bili sporovi oko zemlje u astareji. Nemanjići su smatrali da im pripadaju gornji dijelovi dubrovačkog gradskog teritorija.¹⁶ Od Stefana Nemanje do vremena cara Dušana Dubrovčani su zaratili s raškim vladarima deset puta.

Stefan Nemanja pustošio je dubrovačku astareju, a 1184. započinje rat kojemu je kao povod poslužilo pitanje spornog graničnog zemljišta u astareji, ali i sukob barskog i dubrovačkog prvosvećenika. Nakon dvogodišnjeg rata potpisan je mir. Posebno je razriješeno pitanje dubrovačkih posjeda odnosno zemlje u astareji (*hereditate Raguseorum, quam antiquitus possederunt ex avis et proavis suis*) i naglašeno je kao i u skoro sto godina starijem Statutu, o kojem će biti riječi u sljedećem poglavlju, da Dubrovčani imaju pravo na trgovanje i sve druge stvari koje su i prije radili *secundum antiquam consuetudinem*. Već spomenuta obveza iz spisa *O upravljanju Carstvom*, kako stanovnici dalmatinskih gradova osim novca daju i vino i drugo, koja prvotno nije navedena za Dubrovnik, čini se, da je ipak vrijedila i za njega. Ugovorom raški vladar oslobađa Dubrovčane danka u vinu, ali ne i novčanog dara.¹⁷

Zadržat ćemo se na onome što su se Dubrovčani obvezali raškom vladaru ili bolje rečeno optativno izjavili – *Item et Sclavi ut aput Ragusium sint salvi, et nullum malum sit eis a Raguseis per terram aut ma(re, et nullam captivonem habeant) sine iustitia*.¹⁸ Posebno su istaknuti stanovnici Huma – *Et Sclavi de Chelmunia ut per civitatem ubi voluerint emant*.¹⁹ Iako Stefanov brat Miroslav vlada Humom, pa su njegovi podanici valjda bili obuhvaćeni spomenutim ugovorom, slične stvari obećali su Dubrovčani 1190. u posebnom ugovoru

¹¹ Josip Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII. stoljeća do godine 1205.* (Zagreb: Histo-rijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1973), 52, 86.

¹² *Hrvatska enciklopedija – mrežno izdanje*, s. v. „Vojislav, Stefan“ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65193> (pristup 25.3.2022).

¹³ Lučić, *Povijest Dubrovnika*, 41.

¹⁴ Naziv Duklja zamijenjen je u 11. stoljeću nazivom Zeta.

¹⁵ Lučić, *Povijest Dubrovnika*, 86-88.

¹⁶ Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika*, I. sv., *Od osnutka do 1526.* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980), 83.

¹⁷ Isti, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom* (Zagreb: JAZU - poseban otisak iz 283. knjige Rada JAZU, 1951), 53, 58, 63, 64.

¹⁸ Isto, 53, 64.

¹⁹ Isto.

Mirolavu. *Et si redire ad ciuitatem nostram voluerit, ad posse nostrum promittimus, illum cum rebus et hominibus suis sine fraude recipere.*²⁰

Pedesetak godina kasnije, sa Stefanom Urošem I., Nemanjinim unukom, potpisan je ugovor u kojem su istaknute odredbe kao i u prijašnjim ugovorima²¹ – *Et quando placuerit tibi domino regi uel tuis hominibus venire uel causas mittere in nostram ciuitatem, ciuitas nostra sit uobis aperta et stetis sani sine ulla molestia, sicut est antiqua consuetudo.* U istom ugovoru Dubrovčani su zaželjeli suživot u miru i ljubavi i to *sicut uixerunt antecessores nostri et nos cum auo et patre uestro.*²²

Da preci nisu baš uvijek živjeli u miru i ljubavi bilo je poznato objema stranama. S Nemanjinim sinom Stefanom²³ u ratu su 1215., zatim ponovno u vrijeme kralja Radoslava nakon smrti Stefana Prvovjenčanog. Radoslavov brat Stefan Vladislav također je ratovao s Dubrovčanima.²⁴ Čini se da je skoro svaka dinastička promjena u Raškoj označavala i novi rat s Dubrovčanima, a Dubrovnik bi ponekad poslužio kao utočište svrgnutoj osobi ili članu njegove obitelji.²⁵ Dakle, u nekoliko navrata spomenuti izrazi dobrodošlice i obećanja da Slaveni neće doživjeti nasilje ili nepravdu, a zapečaćeni izrazima kako je to stari običaj, daju naslutiti da se zbog *vođenja poslova*²⁶ dobrohotno gleda na dolazak Slavena iz zaleđa u grad. Unatoč obećanju o životu u miru i ljubavi, sa Stefanom Urošem I. Dubrovčani su zaratili četiri puta.²⁷ Unutar sukoba dubrovačkog i barskog nadsvećenika, Uroš I. svrstao se dakako na stranu Bara, a Dubrovčani su saveznike nalazili u humskoj vlasteli, ali i u bugarskim vladarima. S carem Mihaelom Asenom sklopljen je savez s intencijom da se Uroša I. ukloni s trona.²⁸ Zanimljivo je da se Uroševa žena Jelena Anžujaska tijekom pretposljednog rata svrstala na stranu Dubrovčana i obećala im obavještavanje kada kralj odluči napasti. Mirne odnose s Uroševim sinom Stefanom Urošem II. Milutinom prekinula su dva rata, prvi 1301. u kojem je Dubrovčanima

²⁰ CD, II, 245.

²¹ Isto, 85.

²² CD, IV, 211-212.

²³ Godine 1217. dobio je od Honorija III. kraljevsku krunu te se počeo nazivati *prvim vjenčanim kraljem*. Ćirković, *Srbi među europskim narodima*, 75-76.

²⁴ Foretić, *Povijest Dubrovnika*, 83-84.

²⁵ Isto; Po svrgnuću, Radoslav je pronašao utočište u Dubrovniku, a nakon što je svrgnut Vladislav njegova je žena također pobjegla u Dubrovnik. U kasnijim dubrovačkim kronikama učestalo će se pojavljivati motiv kako je Dubrovnik poslužio kao utočište vladarima iz zaleđa predstavljajući sigurnost za njih i njihove obitelji. Dubrovačka općina zauzvrat bi dobivala proširenje teritorija i druge povlastice. Irena Benyovsky Latin, „Grad i zaleđe u narativnim vrelima: konstruiranje tradicije o ranosrednjovjekovnim doseljenjima u Dubrovnik iz slavenskog zaleđa,“ *Acta Histriae*, 25/3 (2017): 489-490.

²⁶ Za pomoć prilikom dešifriranja sintagme *causas mittere* zahvaljujem Maji Tabak Demo, asist. (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu).

²⁷ Foretić, *Povijest Dubrovnika*, 84-88.

²⁸ Ćirković, *Srbi među europskim narodima*, 83.

oduzeo Cavtat te drugi 1317. Slično se ponovilo i sa Stefanom Urošem III. Dečanskim 1325. i opet 1327. U mirovnim ispravama raški kralj ne spominje sporne teritorije, već samo trgovačke i pomorske odredbe.²⁹ Iako se i ranije spominjao novčani dar, prvi spomen plaćanja danka raškom vladaru prilikom blagdana sv. Dimitrija bilježi se 1320., a drugi pet godina kasnije.³⁰

Odnosi s Bosnom i njezinim vladarima bili su znatno mirniji i, uvjetno rečeno, bolji. Spomenimo ugovor s Kulinom o slobodnoj trgovini te kasnije nekoliko njih s banom Ninoslavom po kojima Dubrovčani ne moraju plaćati nikakve poreze za trgovinu. U ispravama se također navodi da Dubrovčanin tuži stanovnika Bosne pred banom, a stanovnik Bosne Dubrovčanina pred knezom. Ta će odredba kasnije ući i u Statut. Kada su u Bosni zavladaali Kotromanići, uveli su Dubrovčanima plaćanje carine. Stjepan II. Kotromanić odlučio je zauzeti Hum u kojem su se etablirali Branivojevići, koji su se suprotstavljali i Urošu Dečanskom, pa su se Dubrovčani udružili s banom Bosne i porazili ih. Sljedeći sukob Bosne i Raške Dubrovnik je iskoristio i kupio Stonski Rat.³¹ U ugovoru sa Stjepanom II. Kotromanićem uočljive su slične formulacije kao što je bio slučaj i s Nemanjićima – *Et si accideret, quod ipse dominus banus uel eius filii masculini seu descendentes ex linea masculina vellent venire aliquo tempore ad habitandum Ragusii, nos comune et homines Ragusii teneamur eis dare et concedere vnam domum decentem...*³² Ratnih sukoba s carem Dušanom Silnim nije bilo. Posjetio je Dubrovnik 1350., a kasnije, kako je srpska država slabila, car Uroš IV. poveljom je dodijelio Dubrovčanima zemljišta oko kojih se sporilo i na trenutak završio eru beskonačnih sukoba. Dubrovnik je u dobrim odnosima ostao i s Tvrtkom Kotromanićem.³³ Višegradski ugovor 1358. odredio je daljnji razvitak Dubrovnika i njegovu autonomiju. Nakon što je Ludovik Anžuvina porazio Mlečane i uspostavio svoju vlast u Dalmaciji, Dubrovčani su smatrali da imaju slobodu sami izabrati svoju budućnost jer nikada ranije nisu priznavali vrhovnu vlast Ugarske. Ludovik je Dalmaciju promatrao kao cjelinu na koju ima pravo kao hrvatsko-ugarski kralj. Svoje aspiracije temeljio je na Kolomanovoj krunidbi u Biogradu 1102. Kralj je u Dubrovnik slao svoje izaslanike, a u međuvremenu je i njemu upućeno izaslanstvo. Geografski položaj Dubrovnika, smještenog na rubu Ludovikova Kraljevstva i okruženog nemirnim zaleđem, uvjetovao je da kralj u nekim stvarima popusti. Dubrovčanima je priznao teritorij i zakone, obećao zaštitu i dozvolio slobodnu trgovinu s Venecijom i Raškom, čak i ako je Kruna s njima u sukobu. Ipak, Dubrovčani nisu dobili pravo na slobodan izbor kneza, ali uspjeli su u toj namjeri sedam mjeseci kasnije. Narednih godina Dubrovčani su se često utjecali kraljevskoj zaštiti jer su dolazili u sukobe sa slavenkim velikašima iz zaleđa koji više nisu primali nikakav danak.³⁴

²⁹ Foretić, *Povijest Dubrovnika*, 85-90.

³⁰ CD, VIII, 575; CD, IX, 266.

³¹ Foretić, *Povijest Dubrovnika*, 81-82, 91, 152, 153.

³² CD, X., 78.

³³ Foretić, *Povijest Dubrovnika*, 93-94.

³⁴ Zdenka Janeković Römer, *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike* (Zagreb: Golden marketing, 2003), 67, 70-71, 77, 83, 93.

Ekspanzija zaleđa ili kulturna i ekonomska razmjena?

O pokušajima evangeliziranja Slavena svjedoči da su upravo biskupi Stona, Dubrovnika i Kotora opomenuti zbog širenja slavenskog bogoslužja na Splitском crkvenom saboru 928. Budući da se jurisdikcija navedenih prelata prostirala duboko u unutrašnjost, prostor širenja slavenskog bogoslužja, a zajedno s njim i glagoljice, treba u 10. stoljeću tražiti upravo u Duklji, Travuniji i Humu.³⁵ Kada su pronađeni glagoljski natpisi u Župi dubrovačkoj i Konavlima, teza je dodatno osnažena, ali treba uzeti u obzir da su oba nastala relativno kasno, datiraju se u 11. stoljeće.³⁶ Ipak, popovi glagoljaši u 14. stoljeću u Dubrovniku još uvijek temelje svoje djelovanje na starijim vezama glagoljice i cirilice na humsko-dukljansko-bosanskom području.³⁷

O povezanosti Dubrovnika i zaleđa po pitanju crkvenog graditeljstva i arhitekture nije moguće naći puno primjera ili nisu preživjeli do danas. Jedini je primjer tzv. južno-dalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa,³⁸ izvan područja Dubrovnika i Elafita gdje je nastao i bio rasprostranjen, crkva sv. Mihajla na brdu Gradac kraj Stona. Izgrađena je vjerojatno za vladavine kneza Mihajla Viševića, a imala je funkciju dvorske kapele. Neobični odnosi dužine i širine razlikuju je od srodnih joj crkvi, a najviše odudara visina. Crkva je viša za tri metra od srodnih spomenika. Dodatna poveznica s Dubrovnikom je i način na koji su izvedeni pluteji oltarne pregrade. Slični su onima iz dubrovačke crkve sv. Petra Velikog.³⁹

Arhitektonsko rješenje crkve sv. Marije na Mljetu, građene oko 1200., dovođeno je također u vezu sa zaleđem.⁴⁰ Pogrešno pretpostavljen križni tlocrt pojedine je autore navodio da je povežu s crkvom sv. Spasitelja u Žiči. Kada je potvrđeno da je ona izvorno bila jednobrodna, istraživači su je dovodili u vezu s građevinama koje je podigao Stefan Nemanja, a to su sv. Nikola u Toplici kraj Kuršumlje, sv. Dorđe u Rasu kod Novog Pazara te Bogorodičina crkva u Studenici. Utjecaj arhitektonskih rješenja zaleđa na mljetsku crkvu posebno su propagirali Vojislav Korać i Milka Čanak-Medić. Ipak se, sukladno najnovijim interpretacijama, ne može govoriti o graditeljskom utjecaju iz zaleđa. Sv. Mariju na Mljetu treba sagledavati u kontekstu benediktinske arhitekture. Njezino trodijelno svetište oponaša uobičajenu trobrodnost benediktinskih crkava, predvorje je uobičajeno za hodočasničke benediktinske crkve, a najbliži uzori, posebice pri interpretiranju kupole, mogu se pronaći u Apuliji.⁴¹

³⁵ Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994), 129-130.

³⁶ Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* (Zagreb: Leykam international, 2018), 149.

³⁷ Isti, *Prva stoljeća*, 132.

³⁸ Radi se o jednobrodnim, trotravejnim crkvama manjih dimenzija s apsidom i kupolom.

³⁹ Ivana Tomas, „Nova promišljanja o crkvi Sv. Mihajla u Stonu,“ *Ars Adriatica* 6 (2016): 41, 43, 45, 51.

⁴⁰ Stefan Prvovjenčani poklonio je Mljet benediktincima iz Pulsana.

⁴¹ Ivana Tomas, „Romanička crkva sv. Marije na Mljetu: Pitanje utjecaja,“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 43/1 (2016): 59, 65, 66, 78, 80, 83.

Sredinom 13. stoljeća u Bosni i Raškoj obnovljeni su rudnici srebra i zlata. Smatra se da su poticaj obnovi rudarstva na tim područjima dali Sasi koji su se tu naselili nakon bijega pred Tatarima. Dubrovčani su se rano uključili u otkupljivanje plemenitih metala, a budući da su ih kupovali poprilično jeftino mogli su zadržati dobar dio, a s ostatkom su razvili posredničku trgovinu na Jadranu i Mediteranu. Uvoze životinjsku kožu i krzna te su *zuppari* (krojači dugih muških ili ženskih kaputa) tkanine vjerojatno nabavljali u rudarskom i trgovačkom središtu Brskovu u Raškoj. Brskovo je postalo centar dubrovačkih obrtnika-trgovaca u zaleđu. U zaleđe su izvozili vino, osobito u Brskovo i u Bosnu, zatim ulje, sol, koja se nabavljala iz Apulije i Drača jer Ston još nije bio došao pod dubrovačku vlast te dr.⁴²

Dubrovački obrtnici, čini se, nisu imali problema s nabavom sirovina jer je komuna sklapala ugovore s istočnojadranskim gradovima, zatim s talijanskim gradovima, ali i s vladarima zaleđa. Mirovni ugovori većim su dijelom bili isticanje trgovačkih povlastica. Budući da je zaleđe bogato sirovinama, a siromašno gotovim proizvodima, ono postaje najvažniji pravac dubrovačke kopnene trgovine.⁴³

Što o stanovnicima šireg dubrovačkog zaleđa piše u Statutu grada Dubrovnika?

Statut grada Dubrovnika sastavljen je 1272. godine. Treća knjiga u pet glava regulira pravne odnose između Dubrovčana i stanovnika zaleđa. Najduža od pet spomenutih glava je LI. koja govori *O običajima između Dubrovčana i podanika Humske kneževine*. Dugačka regula nalaže ravnopravan izbor sudaca s obiju strana, a dužni su *suditi u dobroj vjeri, bez himbe, po starom običaju* kod crkve sv. Stjepana u Zatonu.⁴⁴ Naredne glave iznose upute kako parničiti sa stanovnicima Bosne, Raške i Zete te su mnogo kraće od glave u kojoj su upute za parničenje sa stanovnicima Huma.⁴⁵ Za stanovnike Raške izabrano je mjesto na kojem se stranke u postupku nalaze i gdje se sudi, pokraj crkve sv. Tripuna u Šumetu ili kod crkve sv. Mihajla na Kresti *ako Slaveni dragovoljno pristanu na mjesto Krestu*.⁴⁶ Sa zetskim podanicima određeno je parničiti u Mlinima, kod crkve sv. Ilara.⁴⁷ Također, za parničenje s raškim i zetskim poda-

⁴² Josip Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV. stoljeća* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1979), 50, 64, 112, 116-117, 184, 190.

⁴³ Isto, 183, 184, 189, 190.

⁴⁴ *Statut grada Dubrovnika: sastavljen godine 1272.*, na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišića i K. Jirečeka priredili i na hrvatski jezik preveli A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić (Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002), L. III, c. 51.; Glava na različite načine naziva stanovnike Huma, jedanput su nazvani *homines de comitatu de Chelmo*, drugi put *homines de Chelmo*, a svaki sljedeći put naziva ih se Slavenima. *Pars Sclavorum cum iudicibus Sclavis, Sclavus i Sclavum de Chelmo*.

⁴⁵ Isto, c. 52, c. 53, c. 54.

⁴⁶ Isto, c. 53.

⁴⁷ Isto, c. 54.

nicima propisano je da se održava isto kao i sa stanovnicima Huma.⁴⁸ Možemo to promatrati kao uzrok zašto su ove glave puno kraće od one koja propisuje kako postupati u slučaju sa stanovnicima Huma. Propisano je i kako postupati ako je Dubrovčanin bio u nekom poslu s *dominos Sclavonie*, a pritom se misli na raškoga kralja, bosanskoga bana i humskoga kneza⁴⁹ Dakle, Statut grupnim imenom *Sclavonia* naziva područja naseljena Slavenima u široj okolici grada, a to će se nastaviti i u drugim kasnijim pravnim aktima i dopiskama u 14. stoljeću. Tako se cara Dušana nazivalo *imperator S(c)lavonie*, ali i *imperator Rascye*.⁵⁰ Glava LVII. spominje kako se Dubrovčanin i Slaven u slučaju da jedan odbije pojedinačan *stanak*⁵¹ i želi *odgovarati* na *punobrojnom stanku*, a vlasti ne odrede *punobrojan stanak* trebaju sami dogovoriti i postupiti *po starom običaju*.⁵²

O mogućem nepovjerenju prema Slavenima svjedoči glava LXIII. šeste Knjige u kojoj se zabranjuje svim Dubrovčanima da budu odvjetnici nekom Slavenu ili Slavenki, a za prekršitelje je određena kazna od jednog perpera.⁵³ Knjiga osma u L. glavi izričito zabranjuje Dubrovčanima da daju ili prodaju Slavenu bilo kakvo plovilo s više od tri vesla, a prekršitelj je dužan platiti dvadeset perpera od čega polovica ide prijavitelju. Upravo je prevencija razlog ove odredbe jer se *češće događalo da su Slaveni s plovilima i barkama Dubrovčana napadali one koji su dolazili u Dubrovnik s namirnicama i ostalom trgovačkom robom*.⁵⁴ U sljedećoj glavi zabranjeno je Dubrovčanima da rade ili popravljaju plovila Slavenima.⁵⁵ Odredbom kneza Bartolomeja Gradeniga 1321. zabranjeno je saditi vinograde uz granice sa Slavenima, osim ako bi se ishodila posebna dozvola gradskih otaca.⁵⁶

U Statut su kasnije dodane dvije odredbe *O osobama iz slavenskih krajeva koje služe i rade za dobro Općine ili pojedinih Dubrovčana i o onima koji ih napadaju* te *O donošenju presude protiv onih koji ubiju Slavene i tekst pisma gospodina mletačkog dužda o kazni na temelju vražde*. Tako 1303. knez Marin Badoero određuje da se *svaku osobu iz slavenskih krajeva*, koja bi radom doprinosila Dubrovčanima i komuni, prikladno nagradi. Također, nalaže uspostavu *knjige zasluga* u koju će se upisivati imena osoba koja će izvršiti za komunu dobra, ali i loša djela.⁵⁷ Druga odredba je pismo mletačkog dužda Pe-

⁴⁸ Isto, c. 53, c. 54.

⁴⁹ Isto, c. 56..

⁵⁰ CD, XI, 503, 507; CD, XII, 84.

⁵¹ Općeniti naziv u hrvatskom srednjovjekovlju za različite vrste vijećanja. Također, označava održavanje parnice *ad hoc* koja u načelu razrješava spor ljudi s dva različita jurisdikcijska područja. *Hrvatska enciklopedija – mrežno izdanje*, s. v. „Stanak“ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57744> (pristup 11.8.2022.)

⁵² SD, L, III, c. 57.

⁵³ Isto, L, VI, c. 63.

⁵⁴ Isto, L, VIII, c. 50.

⁵⁵ Isto, c. 51.

⁵⁶ Isto, c. 73.

⁵⁷ Isto, c. 56.

tra Gradeniga, kojim knezu Andriji Dauru i Dubrovčanima nalaže da pošalju izaslanstvo raškom kralju i da inzistiraju na tome da svoje podanike Slavene kažnjava smrću za ubojstvo Dubrovčana, a s Dubrovčanima će se postupati na isti način. Duždev savjet i uputa reakcija su na to što kralj Uroš II. za ubojstvo svoje podanike kažnjava kaznom od petsto perpera. Pismo završava s prijedlogom Dubrovčanima da se i oni pridržavaju penaliziranja s petsto perpera ako kralj ne pristane na penaliziranje ubojice smrću.⁵⁸ Prethodna glava, datirana 29. rujna 1308., definira kako je *stari običaj (antiqua consuetudo)* između Slavena i Dubrovčana bio da se za vraždu⁵⁹ plaćalo petsto perpera, no u vrijeme kneza Belleta Fallera dogodilo se ubojstvo te je knez odlučio kako neće suditi po *starom običaju* što je bio razlog dubrovačkog obraćanja duždu. Zapisano je da je izaslanstvo pristupilo kralju *smjerno moleći i uporno tražeći*, ali očito bezuspješno.⁶⁰ Možemo li možda pretpostaviti da izaslanstvo baš i nije *smjerno molilo i uporno tražilo* te da je Dubrovčanima bilo u interesu zadržati *antiquam consuetudinem*?

Važno je istaknuti da se izraz *consuetudo* ne odnosi samo na rješavanje vraždi, već su tim nazivom objedinjena sva običajna prava, a taj je pojam i sinonim za pravni poredak pa ponekad čak i oznaka nečijeg subjektivnog prava. Običajno pravo, o kojemu su znanja struke skromna zbog nedostatka izvora, „preselilo“ se u Statut, kodificiralo se i povremeno modificiralo.⁶¹ Budući da je obilježje ranog europskog srednjovjekovlja izostanak pismenosti, običajno je pravo bilo poprimilo djeličke rimskog, bizantskog i crkvenog prava, a možda i langobardskog. U svakom slučaju, mjesto preuzimanja bilo je zaboravljeno. Kada se pismenost ponovno probudila, a za to su zaslužni bujanje trgovine, porast broja stanovništva te dostupnost papira, komunalna društva okušavaju pismenost u javnim poslovima tražeći pravnu sigurnost. Donoseći pravne norme komune su potiskivale običajno pravo koje je preživjelo u nekim sferama društvenoga života.⁶²

Dubrovački statut propisao je način kako ići u sudski proces sa stanovnicima šireg gradskog zaleđa, kao i kako to raditi sa žiteljima dalmatinskih gradova,⁶³ ali nigdje nije propisano kako parničiti s Hrvatima tj. stanovnicima Hrvatskog Kraljevstva unutar ugarske države.

⁵⁸ Isto, c. 59.

⁵⁹ Neprijateljstvo prouzrokovano prolivenom krvlju. U pravnom smislu označava rješavanje zločina, odnosno pomirenje nakon počinjena zločina. *Hrvatska enciklopedija – mrežno izdanje*, s. v. „Vražda,“ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65432> (posjet 1.4.2022.).

⁶⁰ SD, L. VIII, c. 58.

⁶¹ Nella Lonza, „Uvod: Dubrovački statut, temeljna sastavnica pravnog poretka i biljeg političkog identiteta,“ u *Statut grada Dubrovnika: sastavljen godine 1272.*, na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišića i K. Jirečeka priredili i na hrvatski jezik preveli A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić (Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002), 12-15, 18.

⁶² Ista, „Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti,“ *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63/5-6 (2013): 1206, 1215, 1223.

⁶³ SD, L. III, c. 49, c. 50, c. 55.

Navedene statutarne odredbe svjedoče o dvjema spomenutim oprečnim pojavama – jedna je težnja prema zatvaranju, a druga potreba za otvaranjem prema okolnim prostorima. Svi ostali činitelji života gradske komune bilo etnički (romanstvo/slavenstvo) ili ekonomski, društveni i kulturni reflektiraju onaj prvi unutarnji sukob težnje za hermetičnošću i potrebe za otvorenosću.⁶⁴ Analizirajući odredbe statuta čini se da su ondašnji Dubrovčani, u užem smislu nositelji vlasti i autori pravnih normi, bili djelomice neskloni prema Slavenima, možda i rezervirani te su ustrajali na hermetičnosti grada spram njegova slavenskog zaleđa. Slaveni se percipiraju drugačije kada je u pitanju boljitak komune te ih se može koristiti za prosperitet, ali i kazniti za prijestupe.

Nakon što je pod okrilje i vlast Dubrovnika 1333. došao Stonski Rat i tamo su provedene stroge mjere protiv Slavena u okviru *Ordines Stagni*. Tako je zabranjeno u kuću primiti Slavene s područja Bosne, zabranjen je dolazak Slavenima u stonsku luku i njezino napuštanje bez privole mjesnog kneza. Isto se ponovilo i kada su kasnije, na izmaku 14. i u 15. stoljeću, stečeni Primorje i Konavle.⁶⁵

Dodajmo da nazivi korišteni u dubrovačkom statutu za stanovnike zaleđa i prostor koji oni naseljavaju nisu nešto specifično za njega ili neuobičajeno za vrijeme u kojem nastaju dalmatinski gradski statuti. Primjerice, Statut grada Splita, iako trideset godina mlađi od dubrovačkog, također sav prostor naseljen Slavenima, u zabrani da gradski knez dolazi s toga područja, naziva *Sclavonia*. Zabranjuje i Hrvatima svjedočenje protiv građanina Splita, unošenje oružja i sl.⁶⁶ Trogirski statut određuje primjerice da nitko ne može uzeti trogirskog građanina kao jamca nekom Slavenu i obrnuto, dok za strance i Šibenčane propisuje da svatko može biti jamac.⁶⁷ Također, zabranjeno je, *budući da se često događalo da su komuna i privatne osobe trpjele štetu i veliki gubitak time što su građani i stanovnici uzimali u zaloge od Slavena, Bosanaca i Hrvata*, da svaka osoba koji živi u Trogiru najmanje dvije godine daje zajam ili uzima zalog pod prijetnjom kazne od 20 libara. Kasnije je glavi dodan ugovor Splita, Trogira i Šibenika kao dodatak u kojem stoji zabrana davanja dara u vrijednost većoj od 25 libara bilo kojem slavenskom velikašu bez suglasnosti kneževa navedenih gradova. Globa za prekršitelja je enormnih deset tisuća libara.⁶⁸ Čini se da je za donošenje pojedinih odredbi, sva tri navedena statuta, iskustvo, odnosno proživljena trauma, bila ključ za donošenje preventivnih mjera.

⁶⁴ Raukar, *Studije*, 43.

⁶⁵ Zdenka Janeković Römer, „Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku,“ u *Raukarov zbornik*, ur. Neven Budak (Zagreb: FF press, 2005), 329.

⁶⁶ Kruno Prijatelj, ur., *Statut grada Splita 1312. godine*, II. izdanje, preveo i priredio Antun Cvitanić (Split: Splitski književni krug, 1988), L. I., c. 18, L. III, c. 8, L. IV c. 43.

⁶⁷ Isti, ur., *Statut grada Trogira*, preveli i uredili Marin Berket, Antun Cvitanić i Vedran Gligo (Split: Splitski književni krug, 1988), L. III, c. 56.

⁶⁸ Isto, L. ref. I., c. 43.

Nemoguće je izbjeći pitanje i pokušati ponuditi odgovor tko su onda Dubrovčani i što ih točno razlikuje od onih u zaleđu? Da bismo odgovorili na to pitanje, smatramo da je potrebno ukratko iznijeti pregled izmjene vrhovne vlasti nad Dubrovnikom od sredine 10. do sredine 14. stoljeća. Promatrano razdoblje možemo podijeliti na dva dijela. Prvo razdoblje od vremena malo iza cara pisca do pada Konstantinopola 1204. obilježava učestalo izmjenjivanje vrhovne vlasti nad Dubrovnikom, što nije izuzetak ako promotrimo situaciju uzduž istočne jadranske obale. Uz jednu pretpostavljenu i drugu sigurnu normansku vlast, Mlečani su u više navrata zagospodarili gradom. Moguće je da su Dubrovnikom svojevremeno vladali Petar Krešimir IV. i Zvonimir, ali kao što nema izvora koji bi tvrdnje potvrdili, nema niti onih koji bi ih zanimali. Petar Krešimir IV. nazivao se kraljem Hrvatske i Dalmacije, ali ne znamo je li ostvario vlast nad Dubrovnikom i Kotorom. Dok je Zvonimir bio u savezu s Normanima, nejasno je je li vrhovna vlast u vrijeme bitke kod Drača, u kojoj Dubrovčani sudjeluju, bila njegova ili normanska. Dubrovnik je od sredine 10. stoljeća do 1205. većinom bio pod vrhovništvom Istočnog Rimskog Carstva, a od 1205. do 1358. nalazio se pod mletačkom vlašću.⁶⁹ Na zanimljivo pitanje Zvonimirove vladavine ili barem njegove prisutnosti u Dubrovniku, možda bi mogao odgovoriti jedan zabat oltarne pregrade, učinjen od antičkog sarkofaga, iz crkve sv. Mihajla na Koločepu na kojem stoji natpis koji u prijevodu glasi *Molim sve vas koji ovo gledate da [izrečete iskrene molitve] za sestru i kraljicu, koja je sagradila [crkvu u čast svetoga Mihovila Arhandžela].* Možemo li u sestri i kraljici prepoznati Jelenu Lijepu?⁷⁰

Proces postupnog slaveniziranja stanovnika dalmatinskih gradova, pa tako i Dubrovnika, dovršen je do kraja 13. stoljeća. Ipak, ti procesi nisu utjecali na gubitak bizantskog kulturnog utjecaja koji čuvaju i održavaju gradske elite. Slavenstvo stanovništvo postupno se asimiliralo i u Dubrovniku. Grad na strmeni postao je mjesto susreta Istoka i Zapada u kojem se prožimaju antičko naslijeđe preživjelo u Bizantu i njegova kulturna i druga blaga. U gradu je razvijen posebni identitet koji ujedinjuje zapadne kršćanske vrijednosti s političkim, pravnim, kulturnim i sl. utjecajima Istoka.⁷¹

Dubrovačka historiografija srednjeg i ranoga novog vijeka na različite je načine usmjerila svoju pažnju na razrješenje enigme o postanku Dubrovnika i

⁶⁹ Foretić, *Povijest Dubrovnika*, 26-31; 59.

⁷⁰ Željko Peković, Duško Viočić i Doroti Brajnov, „Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa,“ *Prostor* 13/1(29) (2005): 6-7; Peković, Viočić i Brajnov datiraju oltarnu ogradu u drugu polovicu 11. stoljeća, drugi istraživači datirali su je u prvu polovicu 12. stoljeća zbog znatno zrelijeg likovnog izraza. Vidi poglavlje *Elafitsko otočje u srednjem vijeku* u Ivana Tomas, Maja Zeman, *Spomenici otoka Lopuda od antike do srednjeg vijeka* (Zagreb-Dubrovnik: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu-FF Press, Ogranak Matice hrvatske Dubrovnik, 2017).

⁷¹ Zdenka Janeković Römer, „O utjecaju bizantske kulture u renesansnom Dubrovniku i Dalmaciji,“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 44 (2006); 8.

načinima na koje se stjecao teritorij i oblikovao prostor.⁷² Prema nekim interpretacijama najranije tradicije o *origo urbis* reflektiraju težnju zajednice da objasni suvremeno stanje, a ne prošlost. O *upravljanju Carstvom* donosi dvije verzije postanka Dubrovnika, o preseljenju Salonitanaca u 5. stoljeću i o izbjeglicama iz Epidaura kojeg su razorili Slaveni. Takva verzija mogla je nastati samo u Dubrovniku dok još nije bilo Slavena u njemu koji su po priči krivi za propast Epidaura. Barski kroničar bilježi da su Saraceni razorili Epidaur, a sami Dubrovnik podigli rimski rođaci slavenskog kralja Pavlimira-Bella, zajedno sa Slavenima. Tako je sa Slavena skinuta stigma razarača Epidaura, a verzija nastaje dakako u vremenu kad Slaveni čine velik dio stanovnika Dubrovnika. Toma Arhiđakon izostavio je Slavene iz cijele priče o postanku Dubrovnika.⁷³ Još jedna romanska verzija postanka Grada, sadržana u *Chronicon salernitanum* iz 10. stoljeća, navodi da su neki Rimljani na putu za Konstantinopol doživjeli havariju te su se spasili na slavenskom kopnu gdje su sudjelovali u podizanju Dubrovnika.⁷⁴

S druge strane, korištenje sličnih sintagmi i rečeničnih konstrukcija kod Konstantina Porfirogeneta, Popa Dukljanina, Tome Arhiđakona i Milecija moglo bi upućivati na to da su sva četvorica ispred sebe, prilikom pisanja, imali isti predložak. Car pisac i barski kroničar pišu da su Epidaurani sagradili grad na mjestima strmenite obale. Potonji spominje da je u nazivu naselja *Ragusium* došlo do promjene slova. Eksplicitno navodi promjenu iz *r* u *l*, odnosno iz *Lausium* u *Ragusium*. Porfirogenet tu zamjenu slova prepričava pišući o imenu stanovnika naselja. Tekstualne podudarnosti sugeriraju da su obojica vjerno prepričavali tekst i preuzimali cijele izraze iz spisa kojeg su imali ispred sebe. Car je imao verziju na grčkom, a barski kroničar mlađu latinsku redakciju. Sličnosti s ovim zapisima ima i Milecijeva kronika, fragmentarno sačuvana u Ranjininim Analima. Milecije ima isti slijed izlaganja kao i barski kroničar. Također eksplicitno spominje promjenu slova u nazivu naselja. Obojica u priču uvode Rimljane, a Dukljanin i već spomenutog Pavlimira. Toma Arhiđakon piše slično kao već navedena trojica pa se može naslutiti da je i on vadio podatke iz nekog starijeg zapisa. Dakle, stariji zapis koji su koristili morao je sadržavati vijesti o gradnji naselja i promjeni slova u njegovu imenu. Ostaje upitno što je u starom zapisu stajalo o onima koji su razorili Epidaur te je li to uopće stajalo. Primjerice, Milecije to ne spominje. Danas izgubljen zapis vjerojatno je bio dio nekog biskupskog kataloga ili pontifikalne kronike.⁷⁵

⁷² Benyovsky Latin, „Grad i zaleđe,“ 474.

⁷³ Neven Budak, „Tumačenje podrijetla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca,“ u *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995), 76.; Budakova je konačna ocjena da su spisi Konstantina Porfirogeneta, Popa Dukljanina i Tome Arhiđakona iznimna izvješća o usmenoj književnosti Hrvata/Slavena i Romana, ali ne i uporabljivo vrela za tumačenje doseljenja i etnogeneze Hrvata.

⁷⁴ Benyovsky Latin, „Grad i zaleđe,“ 478.

⁷⁵ Radoslav Katičić, „AEDIFICAVERUNT RAGUSIUM ET HABITAVERUNT IN EO Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa,“ *Starohrvatska prosvjeta* III/18 (1988): 8-10, 12, 14-16, 24-26, 34-35.

Dodajmo da je spomenuti mit o Pavlimiru⁷⁶ bio izrazito popularan u književnosti i historiografiji starih Dubrovčana jer je sadržavao tri tradicije – rimsku, epidaursku i slavensku. Pod zajednički nazivnik stavio je htijenje za romanskim identitetom te slavensku stvarnost. U gotovo svim kronikama anakrono se naglašava harmonična koegzistencija stanovništva, a u stvari s takvim naglaskom autori za cilj imaju pomiriti klanove u vlastitom vremenu. Kronike su težile objasniti tko su bili Slaveni koji su okruživali Grad u najranijem razdoblju što zbog razrješavanja enigme porijekla stanovnika, što zbog stvaranja kolektivnog identiteta komune.⁷⁷

Epidaurska tradicija o porijeklu, ali i izvješća o kontinuitetu gradova daju naslutiti da su temeljnu elitu činile preživjele epidaurske obitelji, a kasnije su se u tu elitu stapale slavenske obitelji doseljene iz zaleđa. Postupan priljev slavenskih obitelji u plemićki krug može se pratiti već u ispravama 11. i 12. stoljeća. U 13. stoljeću na uglednim položajima još uvijek su pripadnici starosjedilačkih rodova, ali pridošli se polako uklapaju. Zbog brojčane nadmoći Slavena, romanske su obitelji postupno odumirale, ali romanska tradicija ostaje staleško obilježje vlastele. Kada se komuna oformila, a kasnije je načelo izbornosti članova Velikog vijeća bilo ukinuto, jedinstvena vladajuća elita mogla se suprotstaviti prodiranju i uplivu slavenskih velikaša iz zaleđa. Iako su neki dubrovački vlastelini i građani do polovice 14. stoljeća služili na srpskom i bosanskom dvoru, takve su se aktivnosti oprezno pratile. Unatoč tome što se u literaturi svadba Barbija de Crose i Vukosave, kćeri humskog kneza Andrije, 1253. navodila kao primjer povezivanja gradskog plemstva s plemstvom zaleđa, ipak je to izoliran slučaj. Povezivanja na taj način nije bilo.⁷⁸ Budući da je sljedeće godine sklopljen ugovor o savezništvu sa sinom istoga kneza, usmjeren protiv Nemanjića,⁷⁹ možda je ovaj pir bio dio pogodbe ili priprema terena za suradnju, no to su tek nagađanja.

Homines Ragusii su u prvom redu elita, nositelji vlasti, a zatim i svi oni koji ostvaruju građansko pravo. Definiranje statusa građanstva događa se paralelno s uspostavom komune u 12. stoljeću, a najstariji spomen je u trgovinskom ugovoru s Pisom kada se spominju *cives Ragusii*, a pritom se izrazi *civis* i *Raguseus* koriste kao sinonimi te se to ponavlja i u kasnijim dokumentima

⁷⁶ Prema mitu Pavlimir je bio unuk bosanskoga kralja Radoslava. Radoslava je s vlasti svrgnuo Časlav. Svrgnuti kralj pobjegao je u Rim i s Rimljankom imao sina Petrislava, a on pak sina Pavlimira. Nakon što je Časlav poginuo, slavenski poslanici u Rimu pozvali su kreposnog Pavlimira da preuzme baštinu svojeg djeda. Nakon što se sukobio s rimskim velikašima, Pavlimir je s obitelji i dijelom Rimljana došao u Gruž ili Umbulu te zajedno s narodom Epidaura, koji se skrivao po šumama i planinama, podigao Dubrovnik. U ono vrijeme popularan mit ovjekovječio je u pseudopovijesnoj drami jedan od najplodnijih hrvatskih baroknih pisaca Junije Palmotić.

⁷⁷ Benyovsky Latin, „Grad i zaleđe,“ 479, 482, 484.

⁷⁸ Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma* (Zagreb-Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1999), 33, 45-46, 65, 72.

⁷⁹ Foretić, *Povijest Dubrovnika*, 87.

uključujući već spomenuti Statut.⁸⁰ Ako uzmemo u obzir tezu da je slavenizacija uglavnom bila dovršena do kraja 13. stoljeća, zašto dubrovački Statut, sastavljen u vrijeme trajanja ili pred kraj procesa slavenizacije, a uzevši u obzir umetnute odredbe u 14. stoljeću, odnosno njegovi tvorci izražavaju, najblaže rečeno, preventivne mjere građanima prema Slavenima zaleđa?

Slaven je u romanskoj sredini, kakav je Dubrovnik bio u svojim počecima, bio pridošlica isto kao i svi drugi koji nisu pripadali lokalnoj urbanoj zajednici. Pridošlice nisu homogena grupa, razlikuju se po zanimanju, porijeklu, godinama, bogatstvu i sl., a doprinose i utječu na urbanu sliku demografski, ekonomski, umjetnički itd.⁸¹ Demografsko obnavljanje srednjovjekovnih dalmatinskih komuna temelji se na trajnom naseljavanju pridošlica.⁸² Najveći broj doseljenika u Dubrovnik činili su došljaci sa slavenskog područja. Zemlje zaleđa bile su siromašne i uzdrmane političkim nemirima, glađu, bolešću, a izbjeglice su dolazile u Dubrovnik tražeći egzistencijalnu sigurnost.⁸³ Analizirajući antroponime dubrovačkih obrtnika i trgovaca uglavnom u posljednjim desetljećima 13. stoljeća, Josip Lučić iznosi prije svega da, budući da Slaveni tada već imaju kršćanska imena, podjela na dvije grupe imena, slavensku i kršćansku, nije baš najbolja. Ipak, iz sastavljenog popisa imena dubrovačkih obrtnika zaključuje da su velikim dijelom slavenizirani te pretpostavlja njihovo porijeklo u širem kopnenom zaleđu, uključujući i prostor Hrvatske, dalmatinskih gradova itd.⁸⁴

Međutim, brojni iz zaleđa nisu dolazili svojom voljom. Statut carinarnice propisivao je da Dubrovčanin ili stranac koji u Dubrovnik dovede serva ili ga prodaje u Dubrovniku za to plaća porez, a Slaven za iste stvari ne plaća ništa, već porez plaća kupac, odnosno prodavatelj. Vjerojatno se time pokušalo ubrzati trgovinu „robom“ koju su u grad dovodili Slaveni, ali i daljnji transport na mletačkom brodovlju.⁸⁵ Između 1280. i 1301. skoro tri četvrtine serva u Dubrovniku bilo je porijeklom iz područja kojim su upravljali bosanski vladari. Dubrovčani (odnosno osobe za koje se može većinom potvrditi da su bili stanovnici grada) su u polovici svih prodaja bili prodavatelji, a drugi po redu u toj funkciji bili su stanovnici Huma, Rudina, Nevesinja i Popova što je sasvim razumljivo jer se sukladno geografskom smještaju uspijevaju pozicionirati kao posrednici između Bosne i mora. U istom periodu prevladava prodaja žena, vjerojatno zbog toga što su muškarci potrebni za rad u zaleđu sa stokom ili u poljodjelstvu. Osvit 14. stoljeća donio je promjene u vezi s trgovinom ljudi iz zaleđa. Dolazi do određene stagnacije. Trgovina se i dalje

⁸⁰ Janeković-Römer, „Građani, stanovnici, podanici,“ 319.

⁸¹ Irena Benyovsky Latin, „Town and Cities of the Croatian Middle Ages: The Newcomers and the City (An Introductory Study),“ u *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: The Newcomers and the City*, ur. Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020), 11, 13.

⁸² Raukar, *Studije*, 48.

⁸³ Janeković Römer, „Građani, stanovnici, podanici,“ 328.

⁸⁴ Lučić, *Obrti i usluge*, 176-180.

⁸⁵ Isto, 137.; Neven Budak, *Na dnu društvene ljestvice. Robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali* (Zagreb: Leykam international, 2021), 212.

nastavlja, ali u znatno manjoj mjeri. Pomoćnom radnom snagom postajalo se putem sklapanja ugovora s poslodavcem na određeni vremenski period, a ne (samo)prodajom. Međutim, događa se promjena vezana uz mjesto porijekla pomoćne radne snage. Za ilustraciju, stanovnici zaleđa koji su 1310. u Dubrovniku služili uz ugovor, dakle bili su famuli, po porijeklu više nisu iz Bosne, već iz najbližeg dubrovačkog zaleđa.⁸⁶

Kako je Slaven mogao izgubiti stigmatu došljaka? Možda je za njezino uklanjanje bilo presudno dobivanje građanskog statusa koje je, kada se radilo o Slavenima iz zaleđa, bilo rigoroznije, a postupak kompliciraniji. Slavenizacija započeta u 11., a dovršena kako je već rečeno u 13. stoljeću nije promijenila način na koji oni unutar komune gledaju na one koji su izvan nje. Razlozi nisu etničke prirode, već vjerske i političke.⁸⁷ Slaveni koji dolaze stapaju se s gradskim stanovništvom upadajući u društveni sloj sukladno vlastitoj imućnosti.⁸⁸

Već smo spomenuli kako 1303. dubrovački knez donosi odredbu o priznavanju zasluga Slavena za boljitak komune. Čini se da su Slaveni bili dobrodošli u Dubrovnik, naravno pod uvjetom da doprinose prosperitetu, ali držimo da su u širem smislu te odredbe vidljive nakane da je pridošlica dužan prihvatiti mentalitet komune i postepeno postati *homo Raguseus*. Morao je postati *podanik sv. Vlaha* i biti mu u službi.

Zaključak

Granice dubrovačke astareje odjeljivale su različite političke i teritorijalne jedinice, ali ih treba shvaćati kao mjesto susreta. Prvi susreti stanovnika Dubrovnika i Slavena zaleđa očito su se dogodili u kristijanizacijskom valu koji je u zaleđe krenuo iz biskupskih sijela Gornje Dalmacije. Međusobna usmjerenost Dubrovčana i stanovnika zaleđa u vidu trgovine i razmjene, ali i migracija iz zaleđa u Dubrovnik, vjerojatno je zarana bila zapečaćena nekom vrstom dogovora što kasniji ugovori uvijek naglašavaju kao *stari običaj*. Dakle, nešto drevno, a ujedno i funkcionalan model suživota. Doseljavanje Slavena u Dubrovnik i njihova asimilacija u sve društvene slojeve započela je u najranijem razdoblju. Kriteriji za asimilaciju bili su pravovjerje i imetak. Nepovjerljivo i ratoborno slavensko zaleđe postalo je takvim s dinastijom Nemanjića. Mirnodopski periodi korišteni su za grananje gospodarske mreže i iskorištavanje resursa. Uočljiva tendencija, izražena spominjanjem kako je tako bilo u prošlim vremenima, da se s vladarima zaleđa održavaju dobri odnosi, važna je za stvaranje prosperiteta i imućnosti.

Postavljanje različitih pravila, za one koji su unutar komune i one koji dolaze iz neposrednog zaleđa, opravdani su po komunu štetnim događajima iz bliske prošlosti te se ni po čemu ne razlikuju od normi koje postavljaju dru-

⁸⁶ Budak, *Na dnu društvene ljestvice*, 214, 218-219, 227-229.

⁸⁷ Janeković Römer, „Građani, stanovnici, podanici,“ 330.

⁸⁸ Lučić, *Prošlost dubrovačke Astoreje*, 42.

ge istočnojadranske komune. Harmoničnost života i odnosa koje Statut pokušava osigurati ni po čemu ne isključuje Slavene, pod uvjetom da ne remete tako željenu harmoniju, već da se asimiliraju. Dubrovnik, iako slavenizirana sredina, ne gubi romanski identitet u političkom i kulturnom smislu. Slaveni prožimaju Dubrovnik, ali su i oni sami prožeti identitetom komune. Nastavljaju, prožeti navikama i načinom življenja, održavati opreku prema zaleđu i ustraju na hermetičnosti jer kriterij nije etničko porijeklo, već pripadnost komuni.

Bibliografija

Izvori

Konstantin Porfirogenet. *O upravljanju Carstvom*. Preveo Nikola pl. Tomašić, grčki prijepis i engleski prijevod G. Moravcsik i R. J. H. Jenkins. Zagreb: Dom i svijet, 2003.

Prijatelj, Kruno, ur. *Statut grada Splita 1312. godine*. II. izdanje. Preveo i priredio Antun Cvitanić. Split: Splitski književni krug, 1988.

_____, ur. *Statut grada Trogira*. Preveli i uredili Marin Berket, Antun Cvitanić i Vedran Gligo. Split: Splitski književni krug, 1988.

Smičiklas, Tadija, ur. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. II., *Listine XII. vijeka (1101-1200)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904.

_____, ur. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. IV., *Listine godina 1236.-1255*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1906.

_____, ur. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. VIII., *Listine godina 1301.-1320*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1910.

_____, ur. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. IX., *Listine godina 1321-1331*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1911.

_____, ur. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. X., *Listine godina 1332.-1342.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1912.

_____, ur. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. XI., *Listine godina 1342.-1350.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1913.

_____, ur. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. XII., *Listine godina 1351.-1359*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1914.

Statut grada Dubrovnika: sastavljen godine 1272. Na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišića i K. Jirečeka, priredili i na hrvatski jezik preveli A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.

Literatura

Benyovsky Latin, Irena. „Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: The Newcomers and the City (An Introductory Study)“. U *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: The Newcomers and the City*, ur. Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić, 11-33. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2020.

_____. „Grad i zaleđe u narativnim vrelima: konstruiranje tradicije o ranosrednjovjekovnim doseljenjima u Dubrovnik iz slavenskog zaleđa.“ *Acta Histriae* 25/3 (2017): 473-510

Budak, Neven. *Hrvatska povijest od 550. do 1100*. Zagreb: Leykam international, 2018.

_____. *Na dnu društvene ljestvice. Robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali*. Zagreb: Leykam international, 2021.

_____. *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.

_____. „Tumačenje podrijetla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca.“ U *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, 73-78. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1995.

Ćirković, Sima M. *Srbi među europskim narodima*. Preveo Ante Bašić. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.

Foretić, Vinko. *Povijest Dubrovnika do 1808.*, I. sv., *Od osnutka do 1526*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.

_____. *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom*. Zagreb: JAZU - poseban otisak iz 283. knjige Rada JAZU, 1951.

Hrvatska enciklopedija – mrežno izdanje. S. v. „Stanak.“ <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57744> (pristup 11.8.2022.).

_____. S. v. „Vojislav, Stefan.“ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65193> (pristup 25.3.2022.).

_____. S. v. „Vražda.“ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65432> (posjet 1.4.2022.).

Janeković-Römer, Zdenka. „Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku,“ u *Raukarov zbornik*,

ur. Neven Budak, 317-345. Zagreb: FF press, 2005.

_____. „O utjecaju bizantske kulture u renesansnom Dubrovniku i Dalmaciji.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 44 (2006): 7-24.

_____. *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb-Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1999.

_____. „Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta,” u *Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović, 207-223. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, 2011.

_____. *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike*. Zagreb: Golden marketing, 2003.

Katičić, Radoslav. „AEDIFICAVERUNT RAGUSIUM ET HABITAVERUNT IN EO Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa.“ *Starohrvatska prosvjeta* III/18 (1988): 5-38.

Lonza, Nella. „Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti.“ *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63/5-6 (2013): 1203-1232.

Lučić, Josip. *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV. stoljeća*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1979.

_____. *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1973.

_____. *Prošlost dubrovačke Astoreje: Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona, Gruža i okolice Grada do 1366*. Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 1970.

Peković, Željko, Duško Violačić i Doroti Brajnov, „Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa,” *Prostor* 13/1(29) (2005): 1-8.

Prlender, Ivica. *Crkva i država u srednjovjekovnom Dubrovniku*. Sveučilište u Zagrebu, doktorska disertacija, 1998.

Raukar, Tomislav. *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*. Split: Književni krug, 2007.

Tomas, Ivana. „Nova promišljanja o crkvi Sv. Mihajla u Stonu.“ *Ars Adriatica* 6 (2016): 41-60.

_____. „Romanička crkva sv. Marije na Mljetu: Pitanje utjecaja.“ *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 43/1 (2016): 59-85.

Tomas, Ivana, Maja Zeman. *Spomenici otoka Lopuda od antike do srednjeg vijeka*. Zagreb-Dubrovnik: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu-FF Press, Ogranak Matice hrvatske Dubrovnik, 2017.

Homines de Sclavonia et homines Ragusii: an Attempt at Reconstructing Conceptions, Relations, and Encounters - From the 10th Century to the Treaty of Visegrád

Abstract:

Through a concise review of a few treaties and some provisions of the Statute, passed in 1272, the author strives to analyze the relations between Ragusians and rulers of the hinterland as well as the general Slavic population of the city's hinterland from 10th to mid 14th century. The emphasis is put on the mentions of the legal procedures according to *antiqua consuetudo*. Furthermore, the cultural and economic exchange between the commune and the hinterlands as well as the migration of Slavs to Dubrovnik and slavification is also discussed. The author also reflects on the communal identity and its formation.

Key words: Dubrovnik, Ragusians, hinterland, Slavs, slavification, *consuetudo*, migration, newcomers, identity

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 17 2022.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XVII, broj 17, 2022.

Glavni i odgovorni urednik
Ivan Mrnarević

Zamjenik glavnog urednika
Ivan Ćorić

Uredništvo
Petar Bešlić
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Ivan Mrnarević
Stanka Mujo
Filip Šimunjak
Marko Zidarić

Urednici pripravnici
Tomislav Bilić
Marija Biščan
Ivan Mudrovčić
Tijana Vokal

Redakcija
Petar Bešlić
Tomislav Bilić
Marija Biščan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Ivan Mrnarević
Ivan Mudrovčić
Stanka Mujo
Filip Šimunjak
Tijana Vokal
Marko Zidarić

Tajnik Uredništva
Petar Bešlić

Recenzenti
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Irena Bratičević
dr. sc. Neven Budak
dr. sc. Ivana Buljan
dr. sc. Ivana Gubić
dr. sc. Sanja Lazanin
dr. sc. Ana Pavlović

dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Kornelija Jurin Starčević
dr. sc. Goran Sunajko
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić
dr. sc. Zrinka Pešorda Vardić

Lektura za hrvatski jezik
Jozo Akrap
Tina Čatlaić
Mislav Graonić
Lea Ivanković
Lorena Lelek
Marija Mrnjavac
Martina Perak
Nika Pulig
Josipa Skenderović
Darko Vasilj
Jakov Zidarić
Matea Žnidarec

Lektura za engleski jezik
Anamarija Brusić

Oblikovanje
Marko Maraković, FF-press

Prijevod s engleskog jezika
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Filip Šimunjak

Prijevod s mađarskog jezika
Saša Vuković

Izdavač
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
Studio Moderna d.o.o.

Naklada
Tiskano u 100 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financirano je novcem dobivenim na natječaju za studentske projekte Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i sredstvima koje je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta.

Redakcija časopisa Pro tempore iskreno zahvaljuje Odsjeku na financijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest
(za: Uredništvo Pro tempore)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>